

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Лукашевич Олексій Михайлович

УДК 94 (477) „1920/30”

**ПОБУТ ТА ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
(1920-1930 рр.)
07.00.01 – історія України**

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник

кандидат історичних наук, професор

Коцур Надія Іванівна,

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, завідувач кафедри валеології, анатомії і фізіології людини.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор

Удод Олександр Андрійович,

Інститут історії України НАН України, завідувач відділу української історіографії і спеціальних історичних дисциплін;

кандидат історичних наук, доцент

Автушенко Ірина Борисівна,

Національний транспортний університет, доцент кафедри теорії та історії держави і права.

Провідна установа

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Кабінет міністрів України, м. Київ.

Захист відбудеться “ 19 ” січня 2007 р. о 14 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ 18 ” грудня 2006 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Стоян Т.А.

Вступ. Актуальність теми дослідження. Повернення до культурної спадщини українського народу, що була штучно знівельована в часи тоталітаризму, є одним із основних аспектів духовного зцілення народу, шляхом до піднесення патріотизму та консолідації нації.

На сучасному етапі розвитку незалежної української держави перед національною елітою стоять завдання реформування соціально-побутової інфраструктури села та агропромислового комплексу в цілому з урахуванням міжнародного досвіду, національних традицій і демократичних цінностей. Від їх правильного розв'язання залежить історична доля як українського селянства, так і української нації.

Завдання розбудови української державності, становлення національної свідомості та політичної ідентичності потребують комплексного дослідження питань політизації повсякденного життя українського села 1920-1930-х рр. Саме в той час сягають своїм корінням деякі сучасні національно-культурні, господарські та політичні проблем України.

Наукова розробка даної теми покликана сприяти усвідомленню суспільством і державою необхідності практичного врахування досвіду минулих років, а саме: тих змін, які відбувалися в житті і побуті українського селянства та їх наслідків для української нації в цілому. Це є актуальним, тому що повсякденне життя сучасного села має багато спільних ознак з досліджуваним періодом і дозволяє науково передбачити його подальші соціальні трансформації.

Зв'язок теми дисертації з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною комплексної наукової теми кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди „Соціально-політичне життя України ХХ ст.". Тема дисертації затверджена Вченою радою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди 6 березня 2003 р., протокол №3.

Об'єктом дослідження є українське селянство в контексті повсякденного життя в умовах радянської влади.

Предметом дослідження є побут та дозвілля українського селянства в умовах непу та колективізації сільського господарства.

Територіальними межами дослідження є українські землі, що перебували в складі УСРР (з 1937 р. УРСР) у період 1920-1930-х рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1920-1930-х рр. Нижня межа обумовлена завершенням національно-визвольних змагань і встановленням більшовицького режиму в Україні. Верхня межа визначена кінцем 1930-х рр., коли утвердився колгоспний лад в українському селі та тоталітарна система в УРСР.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі узагальнення і критичного переосмислення джерел та наукових публікацій проаналізувати як умови життя і побуту, так і задоволення духовних потреб українського селянства в період непу та колективізації сільського господарства.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та її джерельної бази;
- з'ясувати основні напрямки діяльності більшовицької влади по впровадженню нового соціалістичного побуту та дозвілля на селі;
- визначити основні складові утвердження нового соціалістичного побуту та дозвілля сільського населення України в 1920-1930-х рр.;
- розкрити матеріально-побутові умови життя українських селян у 1920-1930-х рр. та створення соціально-побутової інфраструктури українського колгоспного села;
- показати дійсний стан задоволення культурних потреб селян періоду непу та колективізації сільського господарства.

Методологічна база роботи ґрунтується на основі принципів науковості, історизму та об'єктивності. В ході розв'язання поставлених завдань використано такі методи: класифікації та типологізації – для характеристики джерел; порівняльно-історичний – для виокремлення особливостей використання будівельних матеріалів та архітектури, харчування населення в різних регіонах УСРР; аналітичний – для виявлення причин та наслідків штучної трансформації побуту і дозвілля; проблемно-хронологічний – для порівняльної характеристики змін у повсякденному житті українського селянства впродовж досліджуваного періоду. В дисертації використані також кореляційний та регресійний методи для поглиблення висновків з досліджуваних питань, подана методика їх використання в історичних працях. У роботі застосовано також міждисциплінарний підхід, що полягає у використанні категоріального апарату історії, етнографії, статистики та психології. Поєднання названих та інших методів сприяло реалізації нових підходів у вивченні повсякденного життя українського селянства 1920-1930-х рр.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше зроблено аналіз політичних, господарських, культурних процесів 1920-1930-х рр. спрямованих на трансформацію повсякденного життя українського села. З'ясовано, що докорінна зміна сільського побуту була пов'язана з колективізацією сільського господарства. Доведено, що саме штучне впровадження соціалістичного устрою призвело до кардинальних змін у масовій свідомості селян. Вперше на основі усних свідчень сучасників та використання регресійного і кореляційного аналізу комплексно досліджено основні витрати селян, їх харчування, житловий фонд і санітарний стан та певні аспекти дозвілля та процесу задоволення духовних потреб селян у 1920-1930-х рр.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення, висновки, введені до наукового обігу документи й матеріали можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях з історії українського селянства, в підготовці шкільних підручників, нормативних курсів для студентів вузів з історії України, а також при формуванні краєзнавчих музейних експозицій.

Апробація основних висновків роботи здійснювалася в формі виступів на Всеукраїнській міжвузівській науковій студентській конференції „Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: трагедія нації” (25 лютого 2003 р., м. Київ); на науково-практичних конференціях: „Актуальні питання українського державотворення” (12-13 травня 2003 р., м. Коломия); „Українське державотворення, від минувшини до сьогодення” (11-12 травня 2004 р., м. Коломия); „Метод усної історії: теорія та практика застосування”(11 травня 2006 р., м. Переяслав-Хмельницький); „Усна історія і дослідження соціокультурних трансформацій: минуле заради майбутнього” (20-21 травня 2006 р., м. Львів). Основні результати дисертаційної роботи оприлюднювалися на засіданнях кафедри історії і культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 8 публікаціях, п'ять з яких є науковими статтями в фахових виданнях, три – матеріали наукових конференцій.

Структура дисертації обумовлена змістом, метою та завданнями дослідження. Робота складається з трьох розділів, висновку, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить – 217 сторінок, з них основний текст – 174 сторінки, список використаних джерел і літератури – 23 сторінки (277 найменувань) та додатки 20 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі „Історіографія та джерельна база дослідження” аналізується історіографічна спадщина та характеризуються джерела з історії побуту та дозвілля українського селянства 1920–1930-х рр.

У першому параграфі „Історіографія проблеми” розглядається історіографія повсякденного життя українського селянства 1920–1930-х рр., яка має глибоке і давнє коріння. Над розв'язанням даної проблеми працювало багато вчених різних галузей знань.

В історіографічному процесі досліджуваної проблеми можна умовно виділити чотири етапи. *Перший історіографічний етап* охоплює 1920-ті рр. Переважна частина робіт, опублікованих у даний час, носила агітаційно-пропагандистський характер і висвітлювала негативні сторони сільського побуту та можливі шляхи їх поліпшення більшовицькою владою¹.

Другий історіографічний етап охоплює 1930-ті – першу половину 1950-х рр. У цей час з'явилися праці, в яких розглядалися окремі аспекти сільського побуту і підбивалися підсумки господарювання радянської влади за певний період, починаючи з жовтня 1917 р.² У названих роботах основними критеріями, за якими визначалася якість сільського побуту, були наприклад, кількість книг

¹ *Новий побут і політосвітня робота на селі // Селянський будинок.* – 1925. – №9-10. – С. 50; *Ігнатюк Д.* Проти релігійного побуту – Х., 1930. – 68 с.

² *Радянська Україна за 20 років /АН УРСР. Інститут економіки.* – К., 1937. – 111 с.

політичного змісту в сільських бібліотеках, участь селян у демонстраціях та інших політичних заходах радянської влади тощо.

Третій історіографічний етап припадає на другу половину 1950-х – кінець 1980-х рр. У цей час спостерігалось деяке поживлення у вивченні побуту та дозвілля українських селян 1920-1930-х рр.

Певне значення для вивчення даної проблеми має монографія Г. М. Шевчука³, в якій досліджується культурне будівництво в Україні у період відбудови народного господарства, хоча побут та дозвілля українських селян в ній не висвітлюється.

До проблеми утвердження нового соціалістичного побуту в українському селі звертався О. О. Михайлов,⁴ який вивчав культурний вплив міста на село у 1920-1930-х рр. Але в його працях не знайшло відображення матеріальне становище селян.

Важливими для даного дослідження є праці О. Ф. Кувеньової,⁵ П. М. Денисовця,⁶ С. І. Наконечного⁷ та В. М. Довгопола,⁸ в яких розглядалися деякі аспекти розбудови колгоспного ладу та нового побуту. На нових концептуальних засадах базувалася стаття С. В. Кульчицького⁹, в якій автор, не дивлячись на ідеологічні обмеження, проаналізував взаємозалежність між зміною побуту та колективізацією.

Становлення радянського побуту та способу життя досліджували в своїх працях Ю. А. Поляков¹⁰, М. Н. Руткевич¹¹, П. П. Лопата¹², В. Г. Королько¹³, В. І. Касьяненко¹⁴, А. П. Єрмак,¹⁵ В. П. Данилов¹⁶. У працях цих авторів вперше формувалася методика

³ Шевчук В. Г. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. – К., 1963. – 435 с.

⁴ Михайлов О. О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва. – К., 1963. – 160 с.; його ж. Допомога міста селу в піднесенні культури. – К., 1968. – 204 с.

⁵ Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. – К., 1966. – 136 с.

⁶ Денисовець П. М. Культосвітня робота в колгоспах України і формування нового побуту на селі у відбудовний період (1921-1925) // Питання історії народів СРСР. – 1968. – №7. – С. 61-68; його ж. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 рр. – Х., 1969. – 154 с.; його ж. Социально-экономические итоги аграрных преобразований на Украине в первые годы советской власти // Вопросы истории. – 1987. – № 32. – С. 17-25.

⁷ Наконечний С. І. Участь клубних закладів України у проведенні культурного шефства міста над селом в 1921 – 1925 роках // Питання історії народів СРСР. – 1968. – №7. – С. 69-75.

⁸ Довгопол В. М. Шефство робітників над селом в 1926-1928 роках // Питання історії народів СРСР. – 1968. – №7. – С. 76-86.

⁹ Кульчицький С. В. Формування елементів соціалістичного способу життя у радянському доколгоспному селі // Український історичний журнал. – 1978. – №3. – С. 40-51.

¹⁰ Поляков Ю. А., Писаренко Э. Е. Исторические аспекты изучения советского образа жизни (к постановке вопроса) // Вопросы истории. – 1978. – №6. – С. 123-140.

¹¹ Руткевич М. Н. Социалистический образ жизни и его развитие в СССР. – М., 1977. – 180 с.

¹² Лопата П. П. Социалистический образ жизни. Теоретические основы и практика КПСС // Вопросы истории КПСС. – 1975. – № 12. – С. 96-108.

¹³ Королько В. Г. Наукові основи політичної партії по формуванню і розвитку соціалістичного способу життя // Український історичний журнал. – 1977. – №10. – С. 56-70.

¹⁴ Касьяненко В. И. Роль КПСС в формировании социалистического образа жизни. – М., 1979. – 168 с.

дослідження побуту селян радянського суспільства. Не дивлячись на закономірну заідеологізованість, певну інформацію про побут та дозвілля українських селян 1920-1930-х рр., можна почерпнути в дисертаційному дослідженні С.Р. Ляха.¹⁷

Даної тематики побіжно торкалися автори загальних праць з історії селянства, зокрема, „Історії селянства України”,¹⁸ „Суспільно-політичного життя трудящих Української РСР”¹⁹ та „Истории советского крестьянства”²⁰.

З другої половини 1980-х і до початку 1990-х рр. серед вітчизняних істориків спостерігалось деяке поживлення в дослідженнях проблеми побуту та дозвілля українського села. Воно співпадає в часі з початком проголошення в суспільстві „перебудови”. Одним із перших, хто звернувся до питання становлення нового способу життя в українському селі, був дослідник В. І. Марочко²¹.

Помітною працею у даний період стала колективна монографія С. В. Кульчицького, С. Р. Ляха, В. І. Марочки²², написана із залученням широкого кола документів про різні сфери життєдіяльності українського селянства в 1920-1930-х рр.

Провісником нового підходу до вивчення побутової історії українського села стала стаття І. В. Рибак²³, в якій автор проаналізував зміни у повсякденному житті українських селян впродовж передвоєнних п’ятирічок.

Отже, у зазначений період історіографія була представлена працями, що висвітлювали переважно позитивні зміни у житті селянства, залишаючи поза увагою реальні побутові умови життя українських селян у 1920-1930-ті рр.

Четвертий історіографічний етап вивчення побуту та дозвілля сільського населення України 1920-1930-х рр. розпочався із здобуттям Україною незалежності. Його початок характеризувався активною розробкою тем, які відносилися до „білих плям” історії України.

¹⁵ *Ермак А. П.* Преобразование культурно-бытового уклада украинского села (1926-1937 гг.) // Становление и развитие социалистического образа жизни в советской деревне. – Воронеж, 1982. – С. 99-104.

¹⁶ *Данилов В. П.* К изучению культуры и быта советской доколхозной деревни // Советская культура: история и современность. Сборник статей. – М., 1983. – С. 376-390.

¹⁷ *Лях С. Р.* Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921-1929 гг.): Автореф. канд. ист. наук. К., 1981. – 23 с.

¹⁸ *Історія селянства Української РСР* – К., 1967. – 534 с.

¹⁹ *Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР.* У 2-х томах. Редактор А. Д. Скаба. – К., 1973. – Т. 1. – 358 с.

²⁰ *История советского крестьянства:* В 5 т. /АН СССР, Ин-т истории СССР. – М., 1986. – Т. 1. – 455 с.

²¹ *Марочко В. І.* Про створення соціально-економічних засад нового способу життя у колгоспному селі УРСР (1929-1937) // Український історичний журнал. – 1985. – №3. – С. 86-96.

²² *Лях С. Р., Кульчицький С. В., Марочко В. І.* Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях., В. И. Марочко, АН УССР И-нт Истории. – К., 1988. – 180 с.

²³ *Рибак І. В.* Соціально-побутовий розвиток українського села в роки передвоєнних п’ятирічок // Питання історії СРСР. – №36. – 1991. – С. 68-75; його ж. Преобразования в быту украинского крестьянства в доколхозный период // Вопросы истории. – 1987. – № 32. – С. 83-90.

Можливість глибше вивчити проблему побуту українського селянства дають праці С. В. Кульчицького²⁴, в яких автор відобразив події колективізації та голодомору 1932-1933 рр., розкрив основні аспекти державної політики, що впливали на формування сільського побуту та дозвілля.

Проблема повсякденного життя українського селянства цікавить не лише вітчизняних дослідників. До вивчення побуту та дозвілля сільського населення України 1920-1930-х рр. звертався дослідник Гарвардського університету В. Нолл²⁵. У співпраці з українськими авторами він видав книгу, що базується на основі більш як 400 усних свідчень сільських мешканців, де прослідковано трансформацію української сільської культури протягом 1920-1930-х рр. під впливом культурної політики радянської держави.

Нові підходи до вивчення побуту населення України запропонував П. М. Кравченко²⁶. Варто відзначити праці В. М. Даниленка²⁷, що базуються на нових концептуальних засадах і висвітлюють повсякденне життя українського населення в умовах радянської влади. Детально проаналізовано бюджет селянського господарства у монографії В. В. Калініченка²⁸. Важливе значення для розуміння даної проблеми носить дослідження Ф. І. Кокошка²⁹, в якому розглядаються етапи розвитку культурно-освітнього руху південного регіону України, як частини загальноукраїнського процесу культурних перетворень 1920-х рр.

Розвиток соціально-побутової інфраструктури села досліджуваного періоду продовжував вивчати І. В. Рибак³⁰, проте у його працях залишилися недостатньо дослідженими побутові умови життя селянства та задоволення його духовних потреб.

Важливе методологічне значення для дослідження повсякденної історії українського селянства мають праці О. А. Удада. Особливої уваги заслуговують його роботи, в яких на основі нових

²⁴ *Кульчицький С. В.* 1933: трагедія голоду. – К., 1989, – 38 с.; його ж. Ціна „Великого перелому”. – К., 1991. – 357 с.

²⁵ *Нолл В.* Трансформація громадянського суспільства (усна історія української селянської культури 1920-30 років). – К., 1999. – 560 с.

²⁶ *Кравченко П. М.* Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті-30-ті рр. ХХ ст.). – Вінниця, 1997. – 36 с.

²⁷ *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах* – К., 2006. – Т. 2. – 653 с.

²⁸ *Калініченко В. В.* Селянське господарство в Україні в період НЕПу: історико-економічне дослідження. – Х., 1997. – 400 с.

²⁹ *Кокошко Ф.* Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі у 1920-ті роки (на матеріалах півдня України). – Миколаїв, 1998. – 89 с.

³⁰ *Рибак І. В.* Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-початок 90-х рр. ХХ ст.) / НАН України. Інститут Історії України. Головна редколегія науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією”. – К., 1997. – 165 с.; його ж. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1992 рр. відп. редактор П. П. Панченко. – Кам’янець-Подільський, 2002. – 352 с.

методологічних підходів аналізується повсякденне селянське життя в Україні 1920-1930-х рр., його вплив на трансформацію духовних цінностей українського народу.³¹

Вплив тоталітаризму на культурну сферу українського суспільства, в тому числі і селянства, в 1920-1930-х рр допомагають оцінити дослідження І. Б Автушенко.³²

Особливої уваги заслуговує двотомна книга „Історія українського селянства”, в якій узагальнюється дослідницька робота в галузі історії українського селянства, що здійснювалася останні півтора десятиріччя. У роботі на нових методологічних засадах аналізується суцільна колективізація сільського господарства та її політичні і соціально-економічні наслідки. Відмінність праці від попередніх узагальнюючих видань з історії українського селянства визначається відсутністю марксистсько-ленінських концептуальних штампів. Завдяки цьому висвітлення історії селянства позбувається фальшивої риторики і нещирої апологетики колгоспному ладу.³³

Таким чином, незважаючи на очевидну актуальність обраної теми, стан її наукової розробки явно недостатній, хоча певна історіографічна традиція в дослідженні окремих аспектів побуту та дозвілля українського села існує.

У другому параграфі „Джерельна база” аналізуються джерела на яких базується дослідження, що включає в себе матеріали державних архівів, статистики, періодичних видань та усних свідчень учасників подій.

Джерельною базою дослідження є комплекс архівних та опублікованих документів офіційного характеру, матеріалів періодичних видань, усних свідчень сучасників тих подій, залучення яких дозволило дати відповіді на поставлені в роботі завдання.

В основу дисертації було покладено неопубліковані документи, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) та державних архівів Київської і Полтавської областей. Саме ці області були визначені як найбільш класичний селянський регіон України.

³¹ Удод О. А. Історія і духовність. – К., 1999. – 148 с.; його ж. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. – К., 2000. – 292 с.; його ж. Історія: осягнення духовності. – К., 2001. – 192 с.; його ж. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – 2002. – №3. – С. 6-15; його ж. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х тт. – К., 2004. – Т. 2. – С. 298-313.

³² Автушенко І.Б. До проблеми розвитку освіти в Україні в 1920-30-ті роки // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ, 2004. – Вип. 71. – С. 7-10; її ж. Проблема встановлення партійно-державного контролю в культурній сфері УРСР 20-х – першої половини 30-х років // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ, 2003. – Вип. 7. – С. 172-175.

³³ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах – К., 2006. – Т. 2. – 653 с.

У ЦДАВОУ були досліджені матеріали Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) (Ф.1), зокрема, комісії по соціалістичній перебудові побуту при ВУЦВК (Ф.1, Оп. 6,7), що дало змогу проаналізувати роботу культурно-побутових комісій та їх вплив на трансформацію сільського побуту та дозвілля. Матеріали про задоволення культурних потреб села містяться у фонді „Наркомату освіти УРСР” (Ф.166). Важлива інформація про розподіл коштів між селом та містом зберігається в особистому фонді В. Я. Чубаря (Ф. 4402), зокрема, про витрати на розвиток сільської та міської освітньої мережі. Основними видами документів у ЦДАВОУ, що використані у ході дослідження є постанови ВУЦВК, докладні записки райвиконкомів, а також відомості про діяльність місцевих комісій по соціалістичній перебудові побуту.

Документи про партійний вплив на формування соціалістичного побуту містяться в фонді Центрального комітету Комуністичної партії України (Ф.1.) ЦДАГОУ. На основі документів цього фонду, були виявлені основні напрямки роботи радянської влади по трансформації сільського побуту та дозвілля українського селянства, встановлено місце і роль громадських організацій у соціалістичних перетвореннях на селі, виявлено ставлення селян до роботи в колгоспах. Характеризуючи використані у дисертації документи можна виділити постанови ЦК КП(б)У, доповідні записки, витяги з протоколів засідань регіональних партійних осередків.

У державних архівах Полтавської та Київської областей також зберігаються матеріали, які розкривають реальний стан побуту та дозвілля сільських регіонів, зокрема, питання, пов'язані з роботою сільських культосвітніх закладів (Ф. 2265 ДАЛО) та мережі дошкільних установ (Ф. Р-510 ДАКО) тощо. Основний масив використаних документів становлять відомості про діяльність культосвітніх та освітніх закладів.

Окремо слід виділити результати санітарно-гігієнічних обстежень українських науковців 1920-1930-х рр., що здійснювалися в руслі боротьби з епідеміями інфекційних захворювань на селі: віспи, тифу, малярії, холери тощо.

Зауважимо, що в певній мірі відсутність спеціальної літератури про життя і побут сільського населення України 1920-1930-х рр. компенсують видання державної статистики. Вони надають інформацію про побут та дозвілля українського селянства. Джерельну базу роботи становить також масив повітових та районних газет: „Колгоспне село” (м. Кролевець), „Червона Лубенщина” (м. Лубни), „За соціалістичне село” (м. Ізяслав), „За соціалістичну перебудову” (м. Балта), „Радянське село” (м. Харків), „Степова комуна” та „Селянське життя” (м. Запоріжжя), „Колективіст Переяславщини” (м. Переяслав), „Сталінський шлях” (м. Добропілля), „За соціалістичне село” (м. Гайсин), „Червоне село” (м. Полтава), „Червоний шлях” (м. Єлизаветград) та інші. На їх сторінках вміщувалися замітки, кореспонденції, інформативні зведення, в яких висвітлювалася робота місцевих партійних осередків та комсомольських організацій, сільських рад, що дають змогу розкрити побутові, санітарно-гігієнічні умови життя селянства, форми дозвілля та задоволення культурних потреб

населення. Допоміжним і унікальним джерелом при вивченні даної проблеми є усні свідчення сучасників тих подій, що були зібрані дисертантом у ході польових досліджень. Автором було опитано 48 осіб у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області.

Отже, джерельна база дозволяє розв'язати поставлені в роботі завдання, зробити відповідні узагальнення та висновки.

У другому розділі „**Побут та дозвілля селянства в 1920-ті рр.**” прослідковується вплив компартійного керівництва на соціальні зміни в українському селі, зокрема, на матеріальне становище, медичне обслуговування, освітній рівень українських селян у 1920-ті рр.

У першому параграфі „*Матеріально-побутові умови життя сільського населення*” досліджуються основні причини та напрями діяльності радянської влади щодо перебудови повсякденного життя українських селян, а також розкриваються певні аспекти матеріально-побутових умов життя селян.

З приходом до влади в Україні більшовиків постало складне завдання відбудови народного господарства. Оскільки кредитів на відновлення промисловості західні держави не надали, єдиною точкою опори для більшовиків, у матеріально-фінансовому розумінні, залишалося селянство. Але селяни, що склали переважну частину населення країни, не сприймали комуністичні ідеї.

Більшовицька доктрина передбачала повну колективізацію сільського господарства, бо лише у такий спосіб можна було „викачувати” гроші з селян для потреб індустріалізації.

Побут українського селянства в 1920-ті рр. був тісно пов'язаний з його господарською діяльністю. Саме тому більшовики намагалися змінити побут українських селян, перевівши його на засади колективізму. Основні акценти в боротьбі за новий побут більшовики робили на антирелігійну роботу, розкріпачення жінок, поширення комуністичних ідей через мережу культурно-освітніх закладів.

Більшовицьке керівництво майже не звертало уваги на матеріальний бік життя українських селян. Аналіз стану харчування сільських мешканців у доколгоспний період показує, що їжа основної маси селян відповідала їхній нормальній життєдіяльності, але вона була одноманітною. Наприклад, енергетичні затрати орача за день становили – 5000 ккал., жінця – 4000 ккал., косаря – 4400 ккал. Однак, у структурі харчування не вистачало білків, їжі тваринного походження. Значно гіршим було харчування у 1920-х рр. у селян, що належали до беззасівних та малозасівних категорій.

Важливе місце в житті українського села в 1920-ті рр. посідала торгівля. В доколгоспний період, вона здійснювалася у трьох напрямках: державна, кооперативна та приватного характеру. Найбільш вживаними товарами були: сіль, цукор, махорка, гас, крам. Попит на товари визначався сезонністю.

У другому параграфі „*Стан санітарії та гігієни на селі в 1920-ті рр.*” аналізується стан сільського житла, санітарно-гігієнічна ситуація в Україні.

Важливу характеристику повсякденного життя українських селян 1920-х рр. складає якість житла. Матеріалом для будівництва сільських помешкань слугували найбільш дешеві матеріали. В

Україні будувалися з дерева – 49,7% будинків; глини – 24,9%; каміння – 6,3%; цегли – 0,4%. За матеріалами, з яких будувалося житло, можна визначити, до якого економічного прошарку належав той чи інший господар. Це підтверджується результатами кореляційного аналізу. Важливою ознакою економічної заможності селян були матеріали, якими вкривалися дахи будівель. Саме за цією ознакою Україну досліджуваного періоду можна назвати солом'яною, адже 81,4% усіх селянських дахів були солом'яні.

Бідність, що була спричинена економічним колапсом та недостатній рівень культури, призвели до погіршення санітарного стану українського села. 72% сільських мешканців практично не використовували мила. Характерним показником особистої гігієни українського селянства було те, що 62,9% селян не милися навіть один раз на місяць. Такий стан сільської гігієни призводив до поширення інфекційних захворювань та високої дитячої смертності. Це ускладнювалося і відсутністю елементарних побутових умов у сільській хаті – нестача ліжок, умивальників, відхожого місця, що було наявним лише у 26% дворів тощо. Становище ускладнювалося незадовільним станом сільської медицини, що зумовлювалося господарською розрухою та мізерними витратами на розвиток сільської мережі охорони здоров'я. Не останню роль також відіграло й те, що в радянській державі пріоритет завжди надавався розвитку індустрії і, відповідно, міській інфраструктурі.

У третьому параграфі „*Духовні потреби селян та їх задоволення в 1920-ті рр.*” досліджуються зміни, що відбулися в духовному житті українського селянства в доколгоспний період в наслідок більшовицької політики трансформації побуту та дозвілля селян.

У 1920-х рр. більшовиками були зроблені рішучі спроби трансформувати духовну культуру українського села. Створювалася розгалужена мережа культурно-просвітницьких установ, які були покликані поширювати комуністичні ідеї, здійснювати антирелігійну боротьбу, впроваджувати соціалістичні обряди, ліквідували неписьменність. Внаслідок таких дій в українському селі з'явилося радіо, кіно, газети, сільська шкільна освіта.

Разом з тим період непу можна в певній мірі порівняти з тією ситуацією, що склалася на сучасному етапі розвитку України. Поширення алкоголізму на селі у 20-ті рр. ХХ ст. було притаманно незаможникам, які мали найменшу землезабезпеченість і працювали сезонними робітниками. Відвертими п'яницями вважалися на селі „ледарі”, певний відсоток яких пропивав орендну плату, що надходила їм за користування землею.

Отже, протягом 1920-х рр. більшовицька влада проводила цілеспрямовану політику на зміну сільського побуту та дозвілля, яка була пов'язана з необхідністю створити передумови для переходу від індивідуальної до колективної форми власності. Але, не дивлячись на велику кількість нових соціалістичних обрядів та свят, селянський побут практично не змінився, оскільки переважна частина селян, окрім бідноти, не сприймала комуністичних ідей.

У третьому розділі „**Перебудова сільського побуту в 1930-ті рр.**” висвітлюється повсякденне життя сільських мешканців Радянської України в умовах становлення та діяльності колгоспів, а також аналізуються причини та наслідки прискореної модернізації сільського побуту та дозвілля.

У першому параграфі „*Трансформація сільського побуту в період колективізації*” розглядається діяльність культурно-побутових комісій, а також становище селян, які увійшли до колгоспів.

Відхід від непу та початок колективізації в українському селі позначився новими змінами в повсякденному житті селян: свавіллям активістів, розкуркуленням, усупільненням майна, масовим вербуванням робітників на промислові новобудови, репресіями, що породжувало хаос і беззаконня в українському селі.

Колективізація вимагала швидкої трансформації соціально-побутової сфери села. Для цього у 1930 р. в УСРР було створено Центральну комісію, а також комісії при окрвиконкомах, районні виконавчі комітети по соціалістичній перебудові побуту. Головним завданням комісій була пропаганда колгоспного ладу і сприяння поліпшенню сільського побуту.

Селяни, що йшли працювати до колгоспів потрапляли в ситуацію, яка нагадувала панщину, де замість панів були члени правління. Особливо тяжко було жінкам, які становили більшість членів колгоспів. Вони були змушені мешкати в бараках чи амбарах, а замість належної медичної допомоги їм організовували гуртки першої допомоги.

У другому параграфі „*Зміни в матеріально-побутових умовах життя селян*” розкривається стан сільського житла, забезпечення селян одягом, харчуванням та надання медичних послуг.

Житло українських селян часів першої п'ятирічки майже не змінилося в порівнянні з 1920-ми рр. Основною причиною цього була відсутність у селян коштів, оскільки майже всі їхні прибутки йшли на погашення податкових зобов'язань та позик. Через це житло майже не будувалося. У зв'язку з нестачею житлових приміщень бідняцькі сім'ї часто насильно займали куркульські помешкання заможних селян

У другій половині 1930-х рр. справа з будівництвом селянського житла дещо покращилася, але конструкція та матеріали для будівництва будинків не змінилися. Не поліпшився і санітарний стан. У великі морози худобу все ще заводили до хати.

Не змінилося становище селян із забезпеченням одягом. У роки перших п'ятирічок готовий одяг не став поширеним. Селяни, як і раніше, змушені були звертатися до шевців. Представники цієї професії були в кожному селі, але з початком „великого перелому” їх відносили до числа „антирадянських елементів”, тому багато з них були змушені згорнути свою діяльність.

У роки перших п'ятирічок практично не відбулося покращення і в сфері сільської медицини, хто і певні були зрушення на окремих ділянках роботи. Зокрема, в сільській місцевості з'являлися пологові будинки.

Намагання радянської влади створити систему громадського харчування в українському селі не увінчалися успіхом. Основними причинами цього була непродумана політика державного керівництва, нестача інвентарю, кваліфікованих працівників, достатньої кількості продуктів, а також високі ціни. Виключенням стали лише часи голодомору 1932-1933 рр., коли селяни йшли працювати на колгоспні поля заради їжі, яка готувалася на полі. Особливе місце посідали механізатори, вони отримували харчування в полі постійно та безкоштовно.

Низьким залишався рівень побутового обслуговування сільського населення. Тому сільські мешканці продовжували традиції побутового самообслуговування, ремонтуючи самотужки взуття, одяг, речі домашнього вжитку, або здійснювали вимушені поїздки до міста для отримання тих чи інших побутових послуг.

У третьому параграфі „*Задоволення культурних потреб сільського населення*” досліджується кількість та якість культосвітніх та освітніх закладів, їх вплив на повсякденне життя українського села.

У формуванні нового побуту важливе місце посідала організація вільного часу і дозвілля селян. Провідна роль у його проведенні відводилася культурно-освітнім закладам – клубам, сільбудам, хатам-читальням. Основними напрямками культосвітньої роботи на селі була пропаганда радянського способу життя, антирелігійна діяльність, поширення соціалістичних обрядів. Однак низька кваліфікація працівників культосвітніх установ та незадовільне матеріальне забезпечення призводили до неефективності цих заходів. Особливо це було помітно в зимовий період, коли селяни мали найбільше вільного часу. За даними наркомату освіти, у 1938 р. сільські клуби були забезпечені паливом на 25-30%. Таким чином, сільські мешканці в зимовий період, змушені були самостійно організовувати власне дозвілля.

Помітні зрушення відбулися в 1930-х рр. у системі сільської освіти, яка дала можливість значній частині селян, навчилися читати, писати, рахувати, пройшовши курс навчання в початковій школі.

Створені в роки перших п'ятирічок дитячі дошкільні заклади на селі підпорядковувалися виробничим потребам, носили сезонний характер, були недостатньо обладнані. У гонитві за високими виробничими показниками, керівництво колгоспів не приділяло належної уваги організації ясел, що було необхідною умовою організації колективних господарств.

Таким чином, впродовж 1930-х рр. паралельно з колективізацією в українському селі була зроблена спроба форсованої модернізації побуту та дозвілля селян. Але помилки колективізації, фінансування за залишковим принципом соціальної сфери та відсутність кваліфікованих працівників призвели до провалу намічених планів. Переважна більшість об'єктів побутового обслуговування залишалася лише на папері, частина була недобудована, решта працювали з великими труднощами, не маючи технічного оснащення та матеріального забезпечення. Матеріальне становище селян залишалося вкрай скрутним і практично не змінилося у порівнянні з 1920-ми рр., а у часи колективізації сільського господарства та голодомору навіть погіршилося.

У **висновках** сформульовані основні результати дослідження, які виносяться на захист:

- українська історіографія історії життя і побуту сільського населення носить фрагментарний і однобічний характер. Різноманітна джерельна база, є достатньою, і достовірною для комплексного дослідження теми, зокрема, використання усних свідчень сучасників тих подій, дозволяє уникнути однобічної оцінки історичних подій.
- в умовах економічної нестабільності, несприйняття селянами радянських перетворень і небажання йти в комуни компартійно-радянська влада змушена була перейти до трансформації повсякденного життя українських селян на нових ідеологічних засадах;
- основними складовими утвердження нового соціалістичного побуту та дозвілля на селі були: створення комун, антирелігійна пропаганда, створення мережі комуністичних культурно-освітніх закладів, поширення соціалістичної обрядовості, політика розкріпачення жінки;
- в формуванні нового побуту більшовики спиралися не на покращення життєвого рівня українських селян, а на зміну їх світогляду, насаджуючи свідомість селянина-колективіста. В 1920-1930-х рр. побутові умови життя українських селян практично не змінилися. Якість житла не покращилася, не вистачало якісних продуктів харчування, одягу та товарів повсякденного вжитку, не була створена сфера соціальних послуг. Між селом та містом поглиблювалася культурно-освітня прірва. Насильницькі зміни в побуті і дозвіллі селян, які запроваджувалися більшовиками, наносили невіправні втрати господарському і культурному життю селян. За роки радянської влади селяни були повністю „розселянені”, втратили почуття господаря землі, а викорінення радянською владою народних обрядів, звичаїв, традицій підірвало духовні основи села як колиски української нації;
- впродовж 1920-1930-х рр. задоволення духовних потреб селян штучно звужувалося партійними органами і зводилося до перегляду кінофільмів, відвідування хат-читалень та мітингів, присвячених більшовицьким святкам. Низькі кваліфікація та культурний рівень працівників культосвітніх закладів, відсутність матеріально-технічної бази послаблювали вплив радянської влади на формування соціалістичної свідомості на селі, що й зумовило в подальшому перехід тоталітарного режиму від методів комуністичного виховання і переконання до економічного і політичного примусу та масових репресій селянства.

Основні положення і висновки дисертації викладені в публікаціях:

1. *Лукашевич О.* Джерела та історіографія 20-30-х рр. про побут та дозвілля сільського населення радянської України // Проблеми історії України: Факти. Судження. Пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 10. – С. 294-301.
2. *Лукашевич О.* Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя українського селянина 20-х рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти. Судження. Пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 12. – С. 257-277.

3. *Лукашевич О.* Санітарно-побутові умови життя українського селянства у 20-х рр. ХХ ст. // Український історичний збірник. – К.: Інститут Історії НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 280-293.
4. *Лукашевич О.* Трансформація сільського побуту та дозвілля у період перших п'ятирічок у контексті роботи культосвітніх установ // Часопис української історії: Збірник наукових статей. – Київ, 2005. – Вип. 2. – С. 69-73.
5. *Лукашевич О.* До питання про формування „нового побуту” в українському селі у 20-х рр. ХХ ст. // Український історичний збірник. – К.: Інститут Історії НАН України, 2005. – Вип. 8. – С. 225-245.
6. *Лукашевич О.* Новий напрям розвитку вітчизняної історії - історія сьогодення (на прикладі українського села періоду 1920-х – 1930-х рр.) // Актуальні питання українського державотворення / Матеріали науково-практичної конференції, 12-13 травня 2003 р. – Коломия. – Ч.1. – С. 41-47.
7. *Лукашевич О.* Повернення до феодалізму // „Совершенно секретно...” „Таємно...” – К.: КиМУ, 2003. – С. 169-173.
8. *Лукашевич О.* Харчування сільського населення України (1920-1930-х рр. ХХ ст.) // Українське державотворення від минувшини до сьогодення / Матеріали науково-практичної конференції, 11-12 травня 2004 р. – Коломия, 2004. – С. 29-36.

Анотація

Лукашевич О.М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920- 1930 рр.). – Рукопис. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2006.

Дисертацію присвячено проблемі побуту та дозвілля сільського населення України в 1920-1930-х рр. У роботі на основі широкого кола джерел досліджуються основні напрямки діяльності радянської влади направлені на зміну сільського побуту, причини та наслідки соціальних трансформацій на селі. На основі архівних джерел, матеріалів усних свідчень сучасників, застосовуючи сучасні кількісні методи дослідження, автором розкривається стан задоволення матеріальних та культурних потреб селянства. В дослідженні розглядаються зміни в побуті і дозвіллі селян у взаємозв'язку з соціальними перетвореннями більшовиків на селі, трансформації соціалістичного побуту під впливом колективізації сільського господарства. Проаналізовано вплив трансформації побуту та дозвілля на традиційну культуру українського села 1920-1930-х рр.

Зроблено висновок, що більшовицька політика зміни побуту та дозвілля українських селян призвела до втрати ними почуття господаря землі, знищення народних обрядів, звичаїв, які становили основу національної культурної традиції.

Ключові слова: побут, дозвілля, українське селянство, повсякденне життя.

Аннотация

Лукашевич А.М. Быт и досуг сельского населения Украины (1920-1930 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2006.

В диссертации на основе широкого круга источников исследованы быт и досуг украинского крестьянства в 1920-1930-е гг.

С приходом к власти большевиков в Украине начались процессы связанные с изменением единоличной формы ведения хозяйства на коллективную. Важной составляющей таких изменений была трансформация сельского быта. Деятельность большевистской власти по изменению повседневной жизни направлялась на антирелигиозную пропаганду, распространение социалистических обычаев, раскрепощение женщин и т.д. В диссертационном исследовании автор освещает трансформацию сельского быта в неразрывной связи с коллективизацией сельского хозяйства.

Благодаря использованию устных свидетельств очевидцев, а также методов корреляционного и регрессивного анализа автору удалось всесторонне исследовать динамику условий жизни украинского крестьянства в 1920-1930-е гг.

Бедность крестьян, обусловленная высокими налогами, вынуждала их экономить практически на всем. Низкий уровень жизни крестьян был во всём: в питании, одежде, обуви, жилье, освещении изб и т.д.

Больше всего денег крестьяне расходовали на приобретение промышленной продукции. Питание крестьян было некачественным, имело низкий состав белков.

Крестьяне были вынуждены жить в чрезвычайно трудных условиях, их жилье практически не изменилось со середины XIX века., они по-прежнему жили в небольших избах, подавляющее большинство которых было построено из глины и покрыто соломой. Строительные материалы промышленного происхождения (кирпич, кровельное железо) были для крестьян слишком дорогие.

Не лучшая ситуация складывалась и с одеждой. После того как, крестьяне, которые занимались пошивом одежды и обуви, портные, сапожники, начали преследоваться по обвинениям в принадлежности к враждебному классу, проблема с одеждой в украинском селе встала очень остро. Готовой одежды почти не продавали, а ткань стала не только дорогим, но и дефицитным товаром.

Санитарно-бытовое состояние украинского села в исследуемый период было неудовлетворительным. Большинство крестьян, например, вообще не использовало мыла, могли не мыться больше месяца. Это способствовало распространению инфекционных заболеваний. Открытие же социально-бытовых объектов было единичным явлением в сельской местности.

Значительные средства большевистское руководство направляло на развитие сети культурно-просветительных учреждений: клубов, ликбезов, изб-читален, красных уголков и т. д. В украинском селе появилось кино, радио, значительное количество газет ориентированных на сельского читателя. Это способствовало повышению культурного уровня крестьянства, но, в то же время, идеологизировало его. На сеть культурных заведений возлагались также задания по распространению социалистических обрядов и антирелигиозной борьбы.

Однако неудовлетворительный уровень финансирования этих учреждений, низкая квалификация их работников предопределяли малоэффективную работу по утверждению коммунистических идеологии, что и обусловило в дальнейшем переход большевиков к насилию и репрессиям.

Сделано вывод, что большевистская политика по изменению быта и досуга украинских крестьян привела к потере ими чувства хозяина земли, к уничтожению народных обрядов, обычаев, составлявших основу национально-культурной традиции.

Ключевые слова: быт, досуг, украинское крестьянство, повседневная жизнь.

Annotation

Lukashevich O. M. Everyday life and leisure of Ukrainian rural population (1920s – 1930s). – Manuscript.

The thesis for the scientific degree of a Candidate of Historical Sciences. Specialty 07.00.01 – history of Ukraine. – M. Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2006.

Dissertation is devoted to the problem of way of life and leisure of Ukrainian rural population in 1920-th and 1930-th. In this research basic direction of activity of soviet power on the change of rural way of life, reasons and consequences of social transformation on a countryside are explored on the basis of wide circle of sources. The author opens up the state of peasantries material satisfaction and cultural necessities on the basis of the archived sources, bringing in verbal certificates of contemporaries, applying the modern quantitative methods of research. In this research the candidate of degree considers the changes in the way of life leisure peasants in intercommunication with social transformations of bolshevists on the countryside, establishment of social way of life and collectivization of agriculture. It is analyzed the influence of transformation of way of life and leisure on the tradition culture of Ukrainian village in 1920-1930-th.

The conclusion is that bolshevist policy of changing way of life and leisure of the Ukrainian peasants led to the loss by them the sense of earth owner, elimination of folk ceremonies, consuetudes, that was the basis of national cultural tradition.

Key words: everyday life, leisure, the Ukraine peasantry, daily life.

Підписано до друку 15.12.06 р. Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 0,75
Обл.-вид. арк. 0,75. Зам. 67/1. Тираж 100.

Видруковано ТОВ "Четверта хвиля" ДК 340
01030, м. Київ, вул. Володимирська, 57.

Загальна характеристика роботи